

УДК 340(477)(031)

B27

Редакційна колегія 11-го тому:

**С. М. Прилипко (голова),
М. І. Іншин (заступник голови),
О. М. Ярошенко (відповідальний секретар),
Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, С. Я. Вавженчук**

B27 **Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Харків : Право, 2016. —**

ISBN 978-966-937-048-8

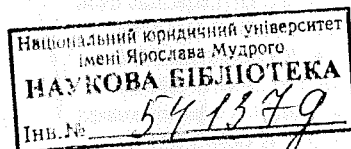
Т. 11 : Трудове право / редкол.: С. М. Прилипко (голова), М. І. Іншин (заст. голови), О. М. Ярошенко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 2018. — 776 с. : іл.

ISBN 978-966-937-400-4

Видання є першим в Україні систематизованим зводом знань про сутність і зміст трудового права.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів закладів вищої освіти, а також усіх тих, хто цікавиться доктриною та практикою трудового права.

УДК 340(477)(031)

ISBN 978-966-937-400-4 (т. 11)

ISBN 978-966-937-048-8

- © Національна академія правових наук України, 2018
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2018
- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2018
- © Видавництво «Право», 2018

ПЕРЕДМОВА

В одинадцятому томі «Трудове право» в рамках масштабного проекту Національної академії правових наук України з підготовки та видання 20-томної «Великої української юридичної енциклопедії» висвітлюються сучасний стан науки трудового права, її проблеми та здобутки на шляху становлення в системі правових знань і перспективи її розвитку. Трудове право сьогодні зазнає істотного оновлення свого змісту під впливом євроінтеграційних прагнень України, цивілізаційних викликів щодо розбудови правової держави, формування правової системи суспільства на засадах поваги до прав людини та принципу верховенства права.

Трудове право регулює такі суспільні відносини, що спеціально виникають із приводу застосування здатності до праці, коли сам суспільний процес праці є предметом зобов'язань і тому піддається правовій регламентації.

Трудове право покликане регулювати не технологію процесу праці, а соціальні зв'язки з її організації та застосування. Предметом трудового права є не будь-яка праця, а лише суспільна форма праці. Надаючи відносинам між людьми щодо їх участі в суспільній праці форми правових, трудове право наділяє їх учасників суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, дотримання яких забезпечується примусовими заходами.

Особлива увага в Енциклопедії приділяється питанням формування національної правової системи та сучасної системи законодавства, його реформування й підвищення ефективності, правового захисту державного суверенітету, розвитку демократичних засад функціонування державних інститутів.

Запропоновані загальнотеоретичні терміни, що становлять основу понятійного апарату юридичної науки, були підготовлені академіками та членами-кореспондентами Національної академії правових наук України, авторитетними вченими, які репрезентують провідні вітчизняні наукові школи у сфері трудового права.

Понятійний апарат трудового права покликаний слугувати формуванню правового світогляду та наукових засад професійної культури як тих, хто вивчає юриспруденцію в університетах, так і фахівців у різних галузях права, які займаються нормотворенням та застосуванням правових норм.

Редколегія

днів та за обґрунтованим поданням уповноваженої особи може бути продовжений керівником або заст. керівника Держпраці України чи її територіального органу до 10 робочих днів.

Порядком нагляду передбачена процедура виявлення порушень та недоліків під час здійснення повноважень з контролю за дотриманням законодавства про працю виконавчими органами міських рад міст обласного значення, сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад та центр. органами виконавчої влади. Запроваджується також можливість проведення за бажанням роботодавця так званого «аудиту» труд. законодавства, а заходи впливу пропонується застосувати лише у випадку, якщо роботодавець відмовляється усунути порушення законодавства про працю.

Лит.: Болотіна Н.Б. Трудове право України. К., 2008; Лушников А. М., Лушнікова М. В. Курс трудового права: в 2 т. М., 2009; Держпраці та її органи як суб'єкти трудового права: теоретико-прикладний нарис / за наук. ред. О. М. Ярошенка. Х., 2014.

М. О. Мицук.

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ – небезпечна обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, стихійним лихом, пожежею, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або ін. небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості

загиблих і постраждалих, завдання значних матер. збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

У сфері охорони праці найбільш тяжкі наслідки із загибеллю та травмуванням працівників викликають Н. с. техногенного характеру на вироб. об'єктах, спричинені вироб. аваріями на них. Вони створюють найбільш небезпечні умови праці, які характеризуються: 1) наднормат. впливом небезпечних та шкідливих факторів на працівників на об'єкті та населення в зоні Н. с.; 2) порушенням та руйнуванням установленної системи охорони праці в зоні можливого ураження; 3) розповсюдженням впливу уражаючих факторів Н. с. за межі об'єкта, де вона сталася, у навколишнє середовище, на велику відстань на місцевість, на населення, яке проживає на території зони Н. с.; 3) тяжкими наслідками: виникненням великої кількості загиблих та постраждалих унаслідок Н. с., різким зростанням числа травматизму і профес. захворювань, великими матер. втратами, руйнуванням об'єкта господарювання, ураженням природного середовища.

Вищезазначені умови Н. с. характеризуються спец. термінами, які у ст. 2 КЦЗ України мають такі визначення: 1) аварія – небезпечна подія техногенного характеру, що спричинила ураження, травмування населення або створює на окремій території чи території суб'єкта господарювання загрозу життю або здоров'ю населення та призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, по-

рушення вироб. або транспортного процесу чи спричиняє наднормат., аварійні викиди забруднюючих речовин та ін. шкідливий вплив на навколишнє природне середовище; 2) катастрофа – велика за масштабами аварія чи ін. подія, що призводить до тяжких наслідків, до загибелі людей, до повного руйнування об'єкта господарювання, що не підлягає відновленню; 3) небезпечний фактор Н. с. – складова частина небезпечного явища (пожежа, вибух, викидання, загроза викидання небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин) або процесу, що характеризується фіз., хімічною, біологічною чи ін. дією (впливом), перевищенням нормат. показників установленної системи охорони праці на об'єкті, яка створює загрозу життю та/або здоров'ю людини і призводить до травматизму та ушкодження організму, раптового погіршення здоров'я і навіть до раптової смерті внаслідок цього; 4) зона можливого ураження – окрема територія, акваторія, на якій унаслідок настання Н. с. виникає загроза життю або здоров'ю людей та заподіяна шкода майну; 5) зона Н. с. – окрема територія, акваторія, де сталася Н. с.

Осн. характеристикою Н. с. є класифікація їх видів за характером походження та за рівнями наслідків. Класифікація ситуацій за характером виконується за допомогою Нац. класифікатора – Класифікатора Н. с. ДК 019:2010 (прийнятого наказом Держспоживстандарту України від 11 жовт. 2010 № 457), який застосовують для збирання адміністративних даних та організації взаємодії органів центр. виконавчої влади, відомств, організацій,

підприємств під час вирішення питань, пов'язаних із Н. с. Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення Н. с. на території України, визначаються такі види Н. с.: 1) техногенного характеру; 2) природного характеру; 3) соц.; 4) воєнні.

Н. с. техногенного характеру – порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті внаслідок транспортної аварії (катастрофи), пожежі, вибуху, аварії з викиданням (загрозою викидання) небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин, раптового руйнування споруд; аварії в електроенергетичних системах, системах життєзабезпечення, системах телекомунікацій, на очисних спорудах, у системах нафтогазового промислового комплексу, гідродинамічних аварій тощо.

Згідно з Порядком класифікації Н. с. за їх рівнями, затв. постановою КМ України від 24 берез. 2004 № 368, залежно від заподіяних Н. с. наслідків, зокрема, кількості загиблих та постраждалих, осіб, для яких були порушені нормальні умови життєдіяльності, а також від обсягів збитків у грошовому еквіваленті, від обсягів техн. і матер. ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначаються такі рівні Н. с.: держ., регіональний, місцевий, об'єктовий.

Для роботодавця (власника об'єкта господарювання) важливим результатом визначення рівня Н. с. є визначення відповідного рівня (джерела) фінансування дорогих раптових робіт з рятування та захисту працівників об'єкта, населення навколо нього, ліквідації на-

слідків ситуації, а також визначення підрозділів сил цив. захисту відповідного рівня, які залучаються до аварійно-рятувальних робіт.

Розпорядж. КМ України від 26 січ. 2015 № 47-р «Про встановлення режимів підвищеної готовності та надзвичайної ситуації єдиної державної системи цивільного захисту України» вперше за роки незалежності визначено наявність в Україні Н. с. держ. рівня соц. та воєнного характеру. Ці види та рівень Н. с. є найбільш важкими та небезпечними для суспільства та держави, особливо за їх наслідками.

Законодавство визначає такі статуси постраждалих: 1) постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 2) потерпілі від надзвичайної екологічної ситуації; 3) внутрішньо переміщені особи; 4) постраждали внаслідок Н. с.

Постраждалий унаслідок Н. с. – це особа, якій заподіяно моральну, фіз. або матер. шкоду внаслідок Н. с. або проведення робіт із ліквідації її наслідків.

Заходи соц. захисту та відшкодування матер. збитків постраждалим унаслідок Н. с., згідно з гл. 17 КЦЗ України, включають: 1) надання матер. допомоги; 2) виплату компенсацій за шкоду та відшкодування матер. збитків постраждалим; 3) забезпечення житлом; 4) надання медичної та психологічної допомоги; 5) надання гуманітарної допомоги; 6) надання ін. видів допомоги. Важливою особливістю статусу «постраждалого внаслідок Н. с.» є віднесення до нього працівників, які брали участь у «проведення робіт з ліквідації наслідків Н. с.», у т. ч. – техногенного характеру об'єктового рівня, які отримали право на зазначені заходи соц. захисту.

Велика кількість постраждалих унаслідок різних Н. с. в умовах екон. кризи в країні створює велику соц. напругу в суспільстві та загрозу нац. безпеці держави. Тому посилення соц. захисту численних постраждалих унаслідок різних Н. с. та вдосконалення законодавства щодо механізмів його реалізації є не тільки важливим соц. завданням держ. значення, а також завданням зміцнення нац. безпеки держави.

Найбільш ефективним шляхом захисту від Н. с. техногенного характеру є запобігання виникненню Н. с., яке базується на заходах запобігання вироб. аварій, на забезпеченні ефективної системи охорони праці, а також на додаткових спец. заходах запобігання Н. с. До таких спец. заходів запобігання Н. с. належить моніторинг і прогнозування Н. с., який здійснюється на об'єктах підвищеної небезпеки, а також заходи, що входять до системи забезпечення техногенної безпеки.

Моніторинг і прогнозування Н. с. – це система безперервних спостережень, лабораторного та ін. контролю для оцінки захисту працівників і населення та небезпечних вироб. процесів, які можуть призвести до загрози або виникнення Н. с., а також своєчасне виявлення тенденцій до їх зміни.

Для реалізації моніторингу на об'єктах підвищеної небезпеки впроваджуються техн. автоматизовані системи контролю за небезпечними вироб. факторами та процесами, а також створюються диспетчерські служби цілодобового контролю та управління такими системами, які здійснюють термінові заходи локалізації та ліквідації аварій для припинення їх розвитку до Н. с.

Об'єкт підвищеної небезпеки – об'єкт, який згідно із законом вважається таким, на якому є реальна загроза виникнення аварії та/або Н. с. техногенного чи природного характеру.

Суб'єкт господарської діяльності, який має (експлуатує) об'єкт підвищеної небезпеки, за вимогами ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки» зобов'язаний: а) вживати заходів, спрямованих на запобігання аваріям та Н. с., обмеження і ліквідацію їх наслідків та захист людей і довкілля від їх впливу; б) повідомляти центр. органи виконавчої влади, що реалізують держ. нагляд та контроль у сферах охорони праці, пожежної і техногенної безпеки, охорони навколишнього природного середовища про всі аварійні ситуації, розвиток яких призвів або міг призвести до Н. с. з викидами у навколишнє середовище небезпечних хімічних, радіаційних речовин, або ін. забруднюючих речовин; в) забезпечувати експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки з додержанням мінімально можливого ризику; г) готувати та подавати до місцевих органів виконавчої влади декларацію безпеки об'єкта підвищеної небезпеки; д) у порядку реагування на Н. с. техногенного та природного характеру одночасно з розробленням декларації безпеки розробляти та затверджувати План локалізації і ліквідації аварій для кожного об'єкта підвищеної небезпеки; е) розслідувати аварії на об'єкті відповідно до вимог законодавства.

Умови праці на об'єктах підвищеної небезпеки характеризуються впливом або загрозою впливу на працівників небезпечних факторів з високим рівнем

небезпеки. На таких об'єктах для певних категорій персоналу встановлюються підвищені значення гранично допустимих рівнів вироб. небезпечних факторів, які перевищують їх значення для населення. З метою компенсації вироб. ризику здоров'ю від впливу підвищених небезпечних факторів для таких працівників призначаються відповідним законодавством додаткові виплати, відшкодування вироб. шкоди, соц.-екон. компенсації ризиків, спец. соц. забезпечення (пільги) тощо.

Законодавство встановлює, що запобігання аваріям та Н. с. є складовою вироб., експлуатаційної та ін. діяльності відповідних посадових осіб, керівників виробництва, власників, а також працівників підприємств, установ та організацій. Ця вимога відображається у відповідних їх статутах, положеннях. Згідно з КЦЗ України суб'єкти господарювання, на яких існує небезпека виникнення Н. с., підлягають постійному й обов'язковому аварійно-рятувальному обслуговуванню на договірній основі аварійно-рятувальними службами. Воно передбачає надання послуг з проведення відповідних робіт із запобігання виникненню Н. с. (профілактики), локалізації й ліквідації наслідків аварій, ін. послуг відповідно до укладеної угоди.

Для організації запобігання та захисту від Н. с. суб'єктами господарювання розробляються та затверджуються: 1) план реагування на Н. с. (або план дій органів управління та сил цив. захисту об'єкта у разі загрози або виникнення Н. с.); а суб'єктами господарювання з чисельністю працюючого пер-

соналу 50 осіб і менше розробляється та затверджується Інструкція щодо дій персоналу суб'єкта господарювання у разі загрози або виникнення Н. с.; 2) щорічний план навчання персоналу підприємства (установи) з питань дій з Н. с.

Власник (керівник) об'єкта господарювання зобов'язаний організувати систему навчання діям у Н. с. працівників за місцем роботи відповідно до вимог постанови КМ України від 26 черв. 2013 № 444 «Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях», а саме: а) навчання працівників діям у Н. с. є обов'язковим і здійснюється в робочий час за рахунок коштів роботодавця безпосередньо на підприємстві, в установах та організаціях згідно з програмами підготовки працівників до дій у Н. с.; б) програми підготовки працівників до дій у Н. с. розробляються і затверджуються керівниками підприємств, установ та організацій на підставі програм та організаційно-методичних указівок з підготовки населення до дій у Н. с., що розробляються і затверджуються Держ. службою України з Н. с., місцевими держ. адміністраціями; в) особи під час прийняття на роботу та працівники щороку за місцем роботи проходять інструктаж з питань дій у Н. с.; г) підготовка працівників підприємств та установ до дій у Н. с. за програмою заг. підготовки передбачає вивчення інформації, що міститься у планах реагування на Н. с., про дії в умовах загрози і виникнення Н. с., а також оволодіння навичками надання першої допомоги потерпілим, користування

засобами індивідуального та колект. захисту.

Для отримання працівниками відомостей про конкретні дії у Н. с. на підприємстві, в установі та організації обладнується з урахуванням особливостей вироб. діяльності інформаційно-довідковий куточок з питань таких дій, де розміщуються матеріали, передбачені програмами підготовки працівників до дій у Н. с., а також планом реагування на Н. с.

Керівники суб'єктів господарювання незалежно від форм власності, які організують заходи запобігання та захисту від Н. с., проходять навчання з відповідних питань один раз на 5 років, а особи, які здійснюють заходи щодо запобігання Н. с. та ліквідації їх наслідків (керівники робіт з ліквідації наслідків Н. с. суб'єктів господарювання) – один раз на 3 роки у територіальних навч.-методичних центрах цив. захисту.

Лит.: Правове регулювання соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи / за заг. наук. ред. О. М. Ярошенка. Х., 2014; Зенін А. П. Проблема скорочення дисциплін з безпеки – це не тільки проблема формування культури безпеки у студентів, це також проблема культури безпеки всієї країни. В кн.: Безпека людини у сучасних умовах. Х., 2015.

О. М. Ярошенко, А. П. Зенін.

НАДУРОЧНА РОБОТА – робота понад установлену тривалість робочого часу, що здійснюється працівником за розпорядженням чи з відома роботодавця у випадках, передбачених законодавством.

Н. р. є різновидом робіт понад установлену тривалість робочого дня.

Погодимось із К. В. Шуруповою, на думку якої час виконання вказаних робіт входить у фактично відпрацьований час. Йдеться про виконання труд. обов'язків, покладених на працівника законодавством про працю, правилами внутрішнього труд. розпорядку, колект. і труд. договорами, наказами або розпорядженнями власника чи уповноваженого ним органу. При цьому робота працівників за власною ініціативою, без відповідної регламентації роботодавця не може вважатися надурочною. Є необхідність розрізняти ініціативну роботу працівника в межах покладених на нього труд. обов'язків і роботу, що викликана нагальною необхідністю чи за ініціативи роботодавця і не оформлену належним чином. Остання є прихованою Н. р. Маються на увазі роботи, які або зовсім не зафіксовані документально, або роботи, хоча й враховані, але не як надурочні.

За заг. правилом, Н. р. не допускаються. Роботодавець може застосовувати їх лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством (наприклад, згідно з ч. 2 ст. 574 МК України для виконання невідкладних заходів з митного контролю, митного оформлення, боротьби з контрабандою і порушеннями митних правил та ін. службових завдань посадові особи органів доходів і зборів України за розпорядженням керівника органу доходів і зборів або його заступника можуть залучатися до роботи в надурочний час) і ч. 3 ст. 62 КЗпП України, зокрема: при проведенні робіт, необхідних для об'єднання країни, а також відвернення гро-

мад. або стихійного лиха, вироб. аварії і негайного усунення їх наслідків; при проведенні громадсько необхідних робіт із водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування; за необхідності закінчити розпочату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з техн. умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі держ. чи громад. майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або ін. устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості працівників; за необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення; для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; у цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів щодо заміни змінника ін. працівником.

Законодавець, використовуючи у ч. 1 ст. 62 КЗпП України термін «встановлена тривалість робочого дня», дає пояснення щодо нього шляхом посилання на ст. 52, 53 і 61 цього Кодексу. За ст. 52 «П'ятиденний і шестиденний робочий тиждень та тривалість щоденної роботи» КЗпП України для працівників установлюється 5-денний робочий тиждень з 2-ма вихідними днями. При 5-денному